

Zaman ve Ruhun Kesiştiği An: Tasavvufî Geleneğin Seher Vaktine Bakışı*

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 10 Ekim 2024 Kabul Tarihi: 10 Mart 2025

✉ **Muhammed Yusuf Akbak**

Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr.

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi / Tokat Gaziosmanpaşa University

İslami İlimler Fakültesi / Faculty of Islamic Studies

<https://ror.org/01rpe9k96>

<https://orcid.org/0000-0002-5042-8983>

muhammedyusuf.akbak@gop.edu.tr

Öz

Vakti sermaye olarak değerlendiren sûfilerin zaman yönetimi dikkat çekici bir muhtevaya sahiptir. Zamanın boşa harcanmasını bir çeşit musibet veya bela olarak değerlendiren sûfiler, dervişliği zamanın evladı/ibnü'l-vakt olarak tarif etmektedirler. Bu tarifin remzettği anlam derinliği dâhilinde zamanın ganimet olarak telakki edilmesi sûfi zümrelerce hüsn-i kabul görmüştür. Diğer taraftan vaktin sermaye veya ganimet olarak değerlendirilmesinin bazı muhtemel sebepleri vardır. Bunların başında vahyin zaman referansları gelmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Peygamber'in gecenin son kısmını ibadetle geçirdiği, onunla olan Müslümanlardan bir gurubun da vakitlerini gece ibadetine göre planladıkları anlatılmaktadır. Bu itibarla sûfilerin seher vaktinde uyanık bulunma hususunda bilinçli bir ısrar ve teyakkuz halinde olmaları gelenek içerisinde zaman yönetiminin temeyyüz eden yönüdür. Çalışmamızda sûfilerin zaman yönetimlerinde seher vaktine dair yorumları, bu vaktin kişinin mânevî olgunluğa erişme noktasındaki katkılarına dair tespitleri ele alınmıştır. Seher vaktinin müminler için sağladığı fırsatları keşfetmek adına tasavvuf literatüründen örnekler sunulmuş, bahsi geçen zaman diliminin kişinin mânevî gelişimi adına önemi izah edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Seher, Gece, İbadet, Dua.

* Bu makale CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Intersection of Time and Spirit: Sufi Tradition's View of the Time of Dawn*

Research Article

Received: 10 October 2024 Accepted: 10 March 2025

Abstract

The time management of the Sufis, who consider time as capital, has a remarkable content. Sufis, who consider wasting time as a kind of calamity, describe the dervishhood as the son of time/ibn al-waqt. Within the depth of meaning that this definition implies, the idea of time as a booty has been accepted with beauty in Sufi circles. On the other hand, there are some possible reasons why time is considered as a spoil. The time references of revelation are the most important of these. In the Qur'an, it is narrated that the Prophet spent the last part of the night in worship and that a group of Muslims who were with him planned their time according to night worship. Their conscious insistence on being awake at dawn is the aspect of time management in the Sufi tradition. Although it is used extensively in Sufi texts, there has been no large-scale study of this concept. In our study, we present examples from Sufi literature in order to understand the spiritual dimension of the time of dawn and to explore more deeply the opportunities provided by this important time period for believers, and we attempt to explain how important the aforementioned time period is for spiritual development, worship, and prayer.

Keywords: Sufism, Dawn, Night, Worship, Prayer.

---

* This article is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Summary

The time management of Sufis, who consider time as capital, has an interesting and remarkable content. Sufis who consider wasting time as a kind of calamity or trouble describe the dervishhood as the son of time/*ibn al-waqt*. Within the depth of meaning that this definition implies, the idea of time as booty has been accepted with beauty in Sufi circles. On the other hand, there are some possible reasons why time is considered capital or booty. The time references of the revelation are the most important of these. In the Qur'an, it is narrated that the Prophet spent the last part of the night in worship and that a group of Muslims who were with him planned their time according to night worship. In this respect, the Sufis, who have adopted the principle of living in the style taught by the Prophet as a principle for themselves, attach importance to night prayers, and their conscious insistence and vigilance to be awake at the time of dawn is the aspect of time management in the Sufi tradition. On the other hand, the hadiths that prayers are accepted and divine favors descend especially at the time of dawn have encouraged Sufis to focus their attention on this time. In addition to requiring people to perform various actions during the day in terms of deeds and worship, Allah has also imposed some responsibilities regarding the night. While man is sensitive to his responsibilities during the day, he wastes the night, which is half of his life, by spending it only sleeping. The appropriate action for the Muslim's lifestyle is to fulfill the responsibilities of both day and night. Sufis have drawn attention to the fact that the spiritual market is established at night and have advised not to be deprived of this market and to spend the night in worship. It is a fact proven by scientific researches that being awake during part of the night and not spending the whole night in sleep is more suitable for human nature. The Qur'an states that the night was created for human rest. Sufis have pointed out that this rest is both physical and spiritual. While the rest of the body is with sleep, the rest of the soul is with dhikr, prayer and worship performed at dawn. The fact that the worship performed at the time of dawn is free from hypocrisy also helps to increase the *ihlas* in the deed and the flavor to be gained from the worship. Waking up at dawn to worship and supplicate to Allah is also a symbol of resistance to the *nafs* and an effort to dispel the darkness of the night with the light of the heart. The Sufis regarded the time of dawn as an advantage in the dervish's struggle with his *nafs*. For this time is defined as the time when Allah descends to the earthly heavens and is closest to His servant. The dervish, armed with prayers that are not rejected at the time of dawn, makes progress in overcoming his *nafs*. It is a fact that human beings are inadequate to fulfill the gratitude of the blessings that are always before them. The Sufis have created awareness

by drawing attention to the time of dawn, so as not to spend the capital of life in vain and not to refuse the goodies that are offered every day. Our study discusses the Sufi interpretations of the time of dawn in time management and their determinations about the contribution of this time to one's spiritual maturity. According to Sufis, the time of dawn is a treat offered every day in the name of getting closer to Allah. Being awake at this time makes many physical and spiritual contributions to the dervish. The Sufis, who regarded the time of dawn as the moment when the lover is alone with his beloved, emphasized the importance of making one's supplication to Allah at this time. Although it is used extensively in Sufi texts, there has been no comprehensive study of this concept. In our study, we present examples from Sufi literature to understand the spiritual dimension of the dawn and to explore more deeply the opportunities that this important time offers to believers, and we attempt to explain how important this time is for spiritual development, worship, and prayer.

Giriş

Kur'ân-ı Kerim ve hadîs-i şeriflerde bazı zamanların diğer vakitlerden farkına dikkat çekilmiş, bu zamanlarda yapılan ibadetlerin ve duaların daha kıymetli olduğu beyan edilmiştir.¹ Bahsi geçen zamanlardan birisi imsak vaktinden biraz önce, şafađđın sökmek üzere olduğu vakit, gecenin son kısmı, sahur vakti yani seher vaktidir. Seher (سحر), kelime anlamı olarak bir şeyin mevcut halinden farklı gösterilmesi, gerçekliđđi olmayan şeyin gerçekmiş gibi sunulması, hile ve aldatma yapılması gibi manaların yanında gecenin son vaktindeki karanlıđđıyla sabah vaktinin ilk anlarındaki aydınlıđđın iç içe geçtiđđi zaman dilimine işaret etmektedir.² Bunların yanında gece uykusuz kalmaya, uyumamaya da seher denmiştir.³ Tasavvuf literatüründe ise Hak'tan nurların gelmesine, kişinin gece yaptıđđı ibadet ve duasına seher denilmiştir.⁴ Seher gecenin karanlıđđından bir parça taşısa da tam manasıyla karanlık deđđildir, gündüzün aydınlıđđına delalet etme yönü bulunsa da saf aydınlık olarak değerlendirilemez.

Âl-i İmrân Sûresinde takva sahiplerinin özellikleri sayılırken onların seher vakti dua edip Allah'tan mađđfîret diledikleri, "...seher vakitlerinde Allah'tan bađđışlanma dileyenler"⁵ şeklinde beyan edilmiştir. Zâriyât Sûresinde de muttakilerin vasıfları zikredilirken "... gecenin az bir kısmında uyurlardı. Seher vakitlerinde rablerinden bađđışlanmalarını dilerlerdi."⁶ ifadeleriyle o kimselerin seherlerde istiđđfar etikleri beyan buyurulmuştur. Bu yönüyle seher vaktinde uyanık olmak ve istiđđfar etmek kişiyeye diğer vakitlerde yaptıđđı istiđđfarlara göre daha farklı bir değer katmaktadır.

¹ Kur'an'ın indiđđi gece (ed-Duhân 44/2-3; el-Kadr 97/2-3), bazı namaz vakitleri (el-Bakara 2/238; en-Nisâ 4/103; Hûd 11/114; el-İsrâ 17/78) , Cuma namazı vakti (el-Cuma 62/9), ramazan ayı (el-Bakara 2/185), hac ayları (el-Bakara 2/197) gibi vakitlerin diğer zamanlardan farkına Kur'an'da işaret edilmiştir. Cuma vakti (Müslim, Cum'a, 18), ramazan ayı (Müslim, Sıyâm, 1), Zilhicce ayının ilk günleri (Ebû Dâvûd, Savm, 61), Kadir gecesi (Buhârî, Savm, 6), Mi'rac gecesi (Müslim, İmân, 279) hadislerde ehemmiyeti vurgulanan zaman dilimleridir.

² Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî (Beyrut: Dâru'l-Marifet, ts.), 225, 226.

³ Ethem Cebeciođđlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüđđü* (Ankara: OTTO Yayınları, 2014), 423.

⁴ Seyyid Ca'fer Seccâdi, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüđđü (Ferheng-i Istulâhat ve Ta'birât-ı İrfânî)*, çev. Hakkı Uygur (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 405.

⁵ Hayreddin Karaman v.dđđr., *Kur'an Yolu* (Ankara: DİB Yayınları, 2020) Âl-i İmrân 3/16-17.

⁶ ez-Zâriyât, 51/15-18.

Âyetlerden anlaşıldığı üzere kişiyi muttakiler zümresine erİştiren eylem istiğfar etmesi değil seher vaktinde bu eylemi yapıyor olmasıdır.

Seher vaktine dair Hz. Peygamber'den nakledilen hadisler sūfilerin bu vakti nasıl deęerlendireceklerine dair bir yol haritası oluřturmuřtur. Hz. Peygamber, Allah'ın her gūn, gecenin ũçte birlik son kısmı kaldığı zaman dūnya semâsına nūzul ederek řoye buyurduęunu ifade etmiřtir: “Bana duâ eden var mı? duâsına icâbet edeyim; İstedięini vereyim. Bana istiğfar eden var mı? Onu mađfired edeyim.”⁷ Bu hadisten de anlaşılabacağı gibi seher vakti mūmin kul için bir fırsat ve ikram zamanıdır. Sūfiler her gūn sunulan bu ikramı kaçırmamak, seher vaktini ihya etmek için azami gayret göstermiřler, gecenin tamamını uykuyla geçirmeyi kendilerine zarar bilmiřlerdir.

Tasavvuf ehli sohbetlerinde ve kaleme aldıkları eserlerde seher vaktinin önemini sıklıkla vurgulamış, bu vakitte yapılması gereken dua ve tesbihatı dervişlere anlatmışlardır. İnsanların büyük bir kısmının uykuda olduğu gecenin bu son vaktini dūnyalık meşguliyetlerden azade olarak Allah'la bař bařa kalmak adına bir fırsat olarak değerlendirmişlerdir. Sūfilere göre seher vaktinde bedenın uyanık olması kişinin manen uyanışına ve ruhunun doymasına vesile olmaktadır. Seher vaktinde yenilen sahur yemeğini de bu bağlamda değerlendiren sūfiler, oruç için sahura kalkmanın bedeni doyurmaktan ziyade seherin bereketiyle ruhu doyurmak için olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu açından Gazzâli (ö. 505/1111), sahur yemeğinin seher vaktine bırakılmasını orucun sūnetleri arasında zikretmiştir.⁸

Seher vakti sözün sanatla ifade edildiği şiirleri süsleyen etkin bir unsur olarak kullanılmıştır. Hem tasavvuf hem de divan edebiyatı ve halk edebiyatında bunun örnekleri sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. şiirlerini mârifet bilgisini aktarmak adına bir araç olarak kullanan sūfilerin eserlerinde seher vaktine vurgu yapmaları bu vaktin sūfiler nezdindeki kıymetini göstermektedir. Halk irfanının yansıması olan halk şiirinde ve divan edebiyatında bu unsurun kullanılması onun halk nezdinde kıymetinin anlaşıldığına delalet etmektedir. Bu vakitte yapılan dualar, ibadetler, zikirler ve bunlardan duyulan zevk şiirlerde sanatsal bir ũslupla sunulmuştur. Edebiyatımızda seher vaktinde esen rüzgârın sevgiliden haberler getirdiği ve ona âşığın mesajlarını ulaştırdiği kabul edilmiştir. Sevgiliyle yalnız kalmak anlamına gelen seher vakti, sevilene gizli sırları söylemek için en uygun vakit olarak betimlenmiştir.

⁷ Ebū Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nřr. Muhammed Zūheyr b. Nasr (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422)“Teheccüd”, 19 (No. 14).

⁸ Hūcctü'l-İslâm Ebū Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed Gazzâli, *İhyâü ulūmi'd-dîn* (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2011), 2/108.

Zihnin seher vaktinde öğrenmeye açık olmasından dolayı, ilim talebeleri bu zaman dilimini öğrenme ve ezber için en uygun vakitlerden biri olarak değerlendirmiştir. Bedredin İbn Cemâ'a (ö. 733/1333) dersi ezberlemek için en uygun vaktin seher zamanı, araştırma için sabah, yazma için öğle sonrası, mütalaa ve müzakere için ise gece vakti olduğunu belirtmiştir.⁹ Nitekim hafızlık çalışmalarında öğrencilere ezber için tavsiye edilen zaman, seher vaktidir. Seher vakti kişinin kalbi ile zihninin ilim ve hikmete açık olduğu bir zamandır. Zihni meşgul eden dış etkenlerin en alt seviyeye inmesi insanın idrak seviyesini artırmaktadır. Müzzemmil Süresinde gece vaktinin Kur'an'ı fehmetme noktasında daha uygun olduğu beyan edilmiştir.¹⁰

Mânevi açıdan kıymetli olan seher vakti halk inançları üzerinde de etkisini hissettirmiştir. Duaların bu vakitte kabul olduğunu bilenler hastalıklara şifayı yine bu vakitte aramışlardır.

Seher vakti üzerine yapılan akademik çalışmalar genelde sûfi şairlerin şiirlerini ele alan eserlerde alt başlık olarak ya da türkülerin muhtevasını inceleyen çalışmalarda kısa bölümler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmalar incelendiğinde genel manada düşüncenin bir şahsın görüşleri etrafında şekillendiği, kapsamlı olarak seher vaktine hasredilmediği görülmüştür.¹¹ Çalışmamızda, tasavvuf düşüncesi çerçevesinde seher vakti, sûfilerin görüşleri üzerinden anlatılmaya gayret edilmiş, bu özel vaktin kıymetine ve nasıl değerlendirileceğine dair tasavvuf ehlinin görüşleri aktarılmaya çalışılmıştır.

1. Seher Vaktinde Uyanık Olmanın Önemi

Yahyâ b. Muâz (ö. 258/872) zâhidliğin az uyumak, az yemek, az konuşmak ve halvetle tamamlanabileceğini söylemiştir.¹² Geceyi layıkıyla değerlendirmeye gayret eden sûfiler uykudan olabildiğince uzak kalmaya ve seher vakti uyanık olmaya çaba sarf etmişlerdir. Müzzemmil Süresinde Hz. Peygamber'in gecenin üçte ikisine yakını, yarısını, üçte birini ayakta durup ibadetle geçirdiğine ve ashabın da ona uyarak geceyi ihya ettiğine dikkat çekilmiştir.¹³ Hz. Peygamber'in öğrettiği şekilde bir yaşam sürmeyi gaye edinen sûfiler de geceyi onun gibi ihya etme

⁹ Ramazan Buyrukçu, "İbn Cemâ'a'nın Eğitimle İlgili Görüşlerine Pedagojik Yaklaşımlar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (1997), 257.

¹⁰ Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu*, el-Müzzemmil 73/6.

¹¹ Hüseyin Güftâ, "Divan Şiirinde Vakt-i Seher", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/15 (2010), 93-137; İlyas Yazar, "Ahmet Yesevi'de 'Seher Vakti' Bağlamında Zamana Bakış", *Akademide Nezaket Üslubu Prof. Dr. İlhan Genç Armağanı* (Paradigma Akademi, 2022), 249-262.

¹² Hasan Kamil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2023), 130.

¹³ el-Müzzemmil 73/20.

gayreti içerisine girmişlerdir. Bazı sûflerin Allah'tan hayâ ettikleri için geceleri uyumadıkları, kimisinde bu halin otuz yıl kadar sürdüğü rivayet edilmiştir.¹⁴ *Tezkiretü'l-evliyâ*'da Şâh Şuca' el-Kirmânî'nin (ö. 300/903) geceleri uyumamak için gözlerine tuz koyduğu¹⁵, Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) ile Ebü'l-Hasen Harakânî'nin (ö. 425/1033) kırk yıl boyunca yatısı namazı için aldıkları abdestle sabah namazını kıldıkları ve seher vaktini ihya ettikleri nakledilmiştir.¹⁶ Seher vaktinin kıymetini kavrayan sûfler o vaktin bir dakikasını bile kaçırmamak için yoğun çaba sarf etmişlerdir. Dervişlerin uzun süreli uykudan kaçınmak için yalnızca başlarını koyarak kısa süreli dinlenmek maksadıyla kullandıkları müttekâ bu çabanın sonucu ortaya çıkmış bir malzemedir. İnsan zihnini açık tutan ve içindeki kafein miktarından dolayı uykuyu açtığı bilinen kahvenin de XV. yüzyıldan itibaren sûfi çevreler tarafından yoğun şekilde tüketildiği bilinmektedir.¹⁷ Sûfler arasında kahveyi ilk kullanan kişi olarak Habeşistan bölgesinde yaşayan Ebü'l-Abbas el-Mürsî'nin (ö. 685/1287) halifelerinden Ya'kût el-Arşî'nin (ö. 732/1332) ismi zikredilmektedir. Arşî'nin geceleri uyanık kalmak adına kahve içtiği, müritlerine de içmelerini tavsiye ettiği nakledilmektedir. Daha sonraları aynı silsileden gelen Ömer eş-Şâzelî (ö. 814/1418) kahve kullanımını Yemen'deki tekkeye taşımış ve kahve bu bölgede yaygınlık kazanmıştır.¹⁸ İlerleyen dönemlerde Şâzeliyye tarikatının pîri Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî (ö. 656/1258) bölgedeki kahve üretimini teşvik etmiş ve kahvecilerin üstadı olarak anılmıştır.¹⁹

Sûflerin seher vakti uyanık olmaya gayret etmeleri ilâhî aşkın bir tezahürüdür. Tasavvuf sevgi ve aşk yolu olarak tanımlanmış, sûfler Hak âşıkları olarak vasıflandırılmışlardır. Âşıkların en meşhur alametlerinden birisi geceleri uyumamalarıdır. Âşığın sürekli sevgiliyi hayal etmesi gözüne uyku girmesini muhal kılmaktadır. Hastaların bedenine ağrının gece daha fazla tesir etmesi gibi âşığın gönlünde de aşk derdi gece daha

¹⁴ Ebü'n-Necib Ziyâüddin es-Sühreverdî, *Âdâbü'l-Mürîdîn (Dervişin El Kitabı)*, çev. Süleyman Gökbulut (İzmir: Mevlânâ Düşüncesi Araştırmaları Derneği, 2010), 121.

¹⁵ Ferîdüddin Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ (Evliya Tezkireleri)*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2007), 353.

¹⁶ Ferîdüddin Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 387.

¹⁷ Nurettin Ceviz, "Kahvenin İslâm Dünyasına Girişi ve Arap Edebiyatında Ele Alınışı", *EKEV Akademi Dergisi* 8/18 (2004), 345; Gökçe Demiray, "Sufi Meclislerinden Kahvehanelere", *Tüm Zamanların Hatırına Sarayda Bir Fincan Kahve* (İstanbul, 2011), 67.

¹⁸ Mustafa Salim Güven, "Şâzeliyye", *Türkiyede Tarikatlar Tarih Ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan (İstanbul: İsam, 2022), 397.

¹⁹ Ahmet Murat Özel, "Şâzelî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/386.

yoğun hissedilir.²⁰ İrfan şiirlerinde geöen âşık ifadesinden asıl maksat Allah'ın cemâl ve celâl tecellisine müştak olan, bütün muhabbet ve gayretiyle hakkı arayan dervişlerdir.²¹ Seher vaktinde uyanık olan derviş dua, zikir ve ibadetlerle mâşuğuna yakınlaşma gayreti iöerisine girmiştir. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273) seher vaktini âşıkların zamanı olarak değerlendirmiş ve âşıklık iddiasında bulunan kimsenin bu vakitte uyumasının abes oluğunu, “Âşıklarının gözlerine geceleri uyku girmiyor, uykuları dağılmış gitmiş; öünkü âşıkları seher çağı, kendine öektin”²² ifadeleriyle dile getirmiştir. Ona göre seher yeli insanın hem bedenine hem de ruhuna şifa verecek ilaöları bünyesinde barındırmaktadır. İyileşmek isteyen kimse seher vakti göğsünü açıp, yönünü Allah'a öevirerek bu rüzgârdan faydalanmayı fırsat bilmelidir.²³ Bu itibarla Mevlânâ, gecenin az bir kısmında vücuda asgari düzeyde yetecek uykuyu tercih etmiştir. Derviş için asıl olanın dünya telaşının olmadığı gece vaktini tamamıyla değerlendirmeye gayret etmek olduğunu söylemiştir. “Tutalım, bütün gece uyanık değilsin, ağlayıp inlemiyorsun; hiç olmazsa a özü doğru kişi, seher çağında uyan da virde koyul. Geceleyn de, seher çağı da, dinlenmeyenler, ansızın o defineye, o inciye ulaşmışlardır”²⁴ sözleriyle en azından seher vakti uyanık olmayı, bu vakitte gelecek olan ilâhî feyz ve bereketi toplamayı tavsiye etmiştir.

Sûfîler uyuyan kişiyi, nâim-billah ve nâim-anillah şeklinde iki kavramla izah etmişlerdir. Nâim-billah uykusu gelinceye kadar kendisini uykunun tutmadığı Allah'ı bilen ve zikreden kişidir. Nâim-anillah kendi ihtiyarıyla uykuya meyleden Allah'tan gafil olan kimsedir.²⁵ Gafletten kurtulmak adına nâim-billah olmak mümkün mertebe uykudan uzak kalmak esastır.

Pîr-i Türkistan Ahmed Yesevî (ö. 562/1166) hikmetlerinde seher vaktinin kıymetinden o vakitte uyanık olup Allah'a yalvarmanın ve ibadet etmenin öneminden sıklıkla bahsetmiştir. Seher vakti uyanamamanın vermiş olduğu pişmanlığı dile getirdiği hikmeti şöyledir:

“Otuz yedi yaşa girdim uyanmadım
İnsaf kılıp Allah'a doğru yola koyulmadım

²⁰ Ahmet Atillâ şentürk, *Osmanlı şiiri Kılavuzu* (İstanbul: Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları Merkezi, 2016), 1/374.

²¹ Selami şimşek, *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 44.

²² Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Divân-ı Kebîr*, haz. Abdülbâki Gölpınarlı (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 1/339 b.3118.

²³ Mevlânâ, *Divân-ı Kebîr*, 2/289 b. 2363.

²⁴ Mevlânâ, *Divân-ı Kebîr*, 7/23 b.310,311.

²⁵ Sühreverdi, *Âdâbü'l-mürîdin*, 120.

Seher vakti ağlayarak inlemedim

*Tevbe ettim Rabbim kabul etti dostlar*²⁶

Yesevî bu beyitlerde seher vaktini gereği gibi değerlendiremediğini ifade etmiş, seher vaktinde yapmış olduğu amellerin yetersiz olduğuna vurgu yapmıştır.²⁷ Onun hayatını incelediğimizde otuz yedi yaşına kadar seher vaktinde hiç kalkmadığını söylemek zordur. Nitekim kaynaklarda yedi yaş gibi çok erken çağlarında Arslan Baba'ya (ö. 562/1166) intisab ederek ondan feyz aldığı nakledilmektedir.²⁸ Erken yaşlarda tasavvuf neşvesine ulaşan Yesevî'nin otuz yıl sonra seher vaktini değerlendirdiğini düşünmek pek mümkün değildir. Bir başka hikmetinde Ahmed Yesevî, seher vaktinde uyanık olup geceyi ihya edenlerin cehennem ateşinden korunacağını ve bu vakitte ibadet etmenin gerekliliğini şu şekilde beyan etmiştir:

“Uykuyu bırak ey mü'min seher vakti olanda

Kurtar özünü oddan seher vakti olanda

Seher vakti hoş saat kalkana olur rahat

*Rabbine kıl ibadet seher vakti olanda*²⁹

Ele aldığımız beyitlerde Yesevî'nin Kur'an âyetlerinden seher vaktine dair referanslar verdiği görülmektedir. İlk beyitte Secde Sûresinden³⁰ bir sonraki âyette ise Zümer Sûresinden³¹ iktibas yapılarak seher vaktinde ibadet etmenin muttaki kulların vasıflarından olduğu belirtilmiştir.³² Anadolu'da faaliyet gösteren ilk Halvetî şeyhlerinden olan Habib Karamânî (ö. 902/1496) takvâ duygusunun salike huzur sağladığını ifade ederek Yesevî ile aynı doğrultuda takvâyı, az yemek, oruç tutmak, geceleri ibadet etmek, her lokmayı yememek ve her elbiseyi giymemek olarak tarif etmiştir.³³

Âşık Yunus (ö. 1438-9) da Mevlânâ gibi seher vaktini âşıkların zamanı olarak tanımlamıştır. Dünyanın geçiciliğini, ona meyletmenin insanın

²⁶ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, haz. Hayati Bice (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 75.

²⁷ Yazar, “Ahmet Yesevî’de ‘Seher Vakti’”, 255.

²⁸ Kemal Eraslan, “Ahmed Yesevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/160.

²⁹ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, 219.

³⁰ “Onlar (gece namazı için) yataklarından kalkarlar, korkarak ve umarak Rablerine yalvarırlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan da (hayır yolunda) harcarlar.” es-Secde 32/16.

³¹ “Yoksa o (sadece sıkıntıda iken dua eden kimse) hiç âhiret(in dehşetin)den korkan ve Rabbinin rahmetini uman, gece saatlerinde secde edip ayakta durarak taat ve ibadet eden kimse (gibi) midir?” ez-Zümer 39/9.

³² Alper Ay, *Dîvân-ı Hikmet’te Manevî Ayet İktibasları* (Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2020), 275.

³³ Fatih Çınar, “Habîb-i Karamânî ve Tasavvufî Düşüncesi”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2018), 168.

vaktini boşa götürdüğünü söyleyen Âşık Yunus, âşığın hakiki sevgiliyle buluşmak için beklediği zamanın seher vakti olduğunu anlatırken şu ifadeleri kullanmıştır:

*“Yünus Emre der ki dünyâ yalandır
Güvenme malına malın talandır
Seherde âşika uyku haramdır
Yeşil alem ile gelir Muhammed
Allahümme salli ala Muhammed”*³⁴

Âşık olan kişide âşıklılığının alametleri aranmaktadır. Mecnun’un üzerindeki çöl kumları, Ferhat’ın elindeki kürek yaraları bu alametlerdendir. Hak âşıklarının alametleri de üzerlerine esen seher yeli, açlıktan dolayı bedenlerinin inceliği gibi unsurlardır. Âşığın ruhundaki hasretin etkileri bedeninde de görülmekte, ruhtaki özlem bedeni güçsüz ve çaresiz bırakmaktadır. Seher vaktinin bereketi de hasta gönüllerin şifa kaynağıdır. Niyâzî-i Mısri (ö. 1105/1694) âşığın vasıflarını sayarken, sevgilinin özlemiyle seher vaktinde ateşler içinde kalmasına değinmiştir. Mısri, aşk derdinin beden üzerindeki etkilerine işaret ederken, “Her şâm u seher odlara yanar / Hem benzi solar ağlar gülemez”³⁵ ifadelerini kullanmıştır. Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1194/1780) *Mârifetnâme*’sinde âşığın muradına seherde erişeceğini belirterek o vakitte uyumanın dervişi gaffete sürükleyeceğini ifade etmiştir. O vakitte uyanık olanın ruhuna zevk, kalbine ferahlık doğacağını belirten İbrahim Hakkı, az uyumanın yücelik meziyeti olduğuna vurgu yapmıştır.³⁶ Muzaffer Ozak (ö. 1985), seher vakti uyumanın insanı gaffete sürükleyeceğini, bu vakitte yapılması gerekenin uyanık kalarak Allah’a ibadet etmek olduğunu anlatırken şu ifadeleri kullanmıştır:

*“Seher vakti uyuma! Gaflet zamanı değil;
Seni namaz kurtarır, nefsin gümanı değil;
Uygunun faydası yok, ruhun amanı değil;
Hakkın en çok sevdiği bir ibadettir namaz.”*³⁷
*“Uyan seherde,
Dermandır derde,
Dinle her yerde,
Allah denilir,
Mevla bilinir.”*³⁸

³⁴ Mustafa Tatcı, *Âşık Yunus* (İstanbul: H Yayınları, 2008), 32.

³⁵ Niyâzî-i Mısri, *Dîvân*, haz. Kenan Erdoğan (Ankara: Akçağ Yayınları, 1998), 93.

³⁶ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetname* (İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1974), 1/99.

³⁷ Muzaffer Ozak, *Aşkî Divanı (Ziyetü'l-kulûb’un sonunda)* (İstanbul: Salah Bilici Kitabevi Yayınları, ts.), 416.

³⁸ Ozak, *Aşkî Divanı*, 392.

Sûfîler seher vaktinde, herkesin uyuduğu bir zaman diliminde uyanıp zikir ve dua etmeyi sevdiğiyle baş başa kalmak olarak değerlendirmiştir. Bu vakitte Allah'ı ananlar sadece insanlar değildir. Kur'ân-ı Kerim'de yerde ve gökte olan her şeyin Allah'ı zikrettiği beyan edilmiştir.³⁹ Osman Hulusi Efendi (ö. 1990) seher vaktinde kâinatın Allah'ı zikrettiğini anlatırken eşref-i mahlûkat olarak gönderilen insanın bu halden uzak kalamayacağını vurgulayarak şu ifadeleri kullanmıştır:

“Hulûsî âşıkısan eğer dur yatma gel vakt-i seher

Bak gör ki âlem ser-te-ser feryâd eder vakt-i seher”⁴⁰

Seher vakti uyanık olmak çok kıymetli olsa da insan nefesine ağır gelen bir davranıştır. Dünya meşgalesiyle çok vakit geçirmek insanı hem bedenen hem de ruhen yormakta, dünyayla ilgisi artan kalbi bitkin düşürmekte ve seherin lezzetini almaya mani olmaktadır. Midenin çok dolu olmasının, boş laflarla meşguliyetin ve harama dalmanın seher vaktinin sırrına gölge düşürdüğü ifade edilmiştir.⁴¹ Bu yüzden seher vaktini değerlendirmek isteyen kişinin öncelikle dünya ile olan alakasını azaltması gerekmektedir. Zihin, kalp ve mide dünyalık lezzetlerden ne kadar uzak durursa seher vaktinin lezzetine o derece yakın olacaktır.

Seher vaktinde uyanık olmak bilim adamlarının da tavsiye ettiği bir davranıştır. İnsanın biyolojik saati, yaratılış gereği fitratı bu vakitte kalkmaya daha uygundur. Uyku fizyolojisini yöneten melatonin hormonu gece karanlığın yoğun olduğu zamanda salgılanmakta, özellikle gece yarısından sonra en üst seviyeye ulaşmaktadır. Havanın ışımaya başladığı zaman olan seher vaktinde de, bu hormon düşmektedir. Böylece vücudun seher vaktinde uyanık duruma gelmesini kolaylaştırmaktadır.⁴²

Son dönemde yapılan araştırmalar segmented uyku modeli olarak isimlendirilen, gece uykuyu bir süre bölüp tekrar uyumanın en ideal uyku tipi olduğunu, insan fitratının bu şekle daha yatkın olduğunu göstermiştir. Modern toplumun aksine daha erken devirlerde insanların büyük çoğunluğunun gece uykularını böldükleri, fiziksel aktivite, yemek yeme, dua gibi faaliyetleri yaptıktan sonra tekrar uykuya geçtikleri tespit edilmiştir.⁴³ Üstelik bu durumun yalnızca bir bölgeye has olmadığı Kuzey

³⁹ el-İsrâ 17/44.

⁴⁰ Osman Hulûsî-i Dârendevî, *Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî*, haz. Mehmet Akkuş - Ali Yılmaz (Ankara: Nasihat Yayınları, 2022), 52.

⁴¹ Hasan Kamil Yılmaz, “Seher Sırrı”, *Altınoluk Dergisi* 193 (2002), 14.

⁴² Hakan Ertok, “Seher ve İmsak Vaktinin Tıp Bilimi Açısından Önemi”, *Kitap ve Hikmet* 10 (2015), 17.

⁴³ Niall Boyce, “Have we lost sleep? A reconsideration of segmented sleep in early modern England”, *Medical History* 2/67 (2023), 91.

Amerika, Orta Doğu, Afrika, Güney Asya, Güneydoğu Asya, Avustralya ve Latin Amerika gibi pek çok bölgede bu uygulamanın yapıldığı doğrulanmıştır.⁴⁴

2. Seher Vaktinde Yapılan Duanın Kıymeti

Kur'ân-ı Kerîm'de peygamberlerin seher vaktinde yaptıkları dualar örnek verilerek Müslümanlara bu zaman diliminde nasıl dua edileceği anlatılmıştır. Hz. Yusuf'un gömleği Hz. Ya'kûb'a ulaştığı zaman oğulları Hz. Ya'kûb'dan yaptıklarından ötürü kendileri için Allah'tan mağfiret dilemesini istemiş, o da: “Sizin için Rabbimden bağışlanmanızı dileyeceğim. Şüpheli yok ki O, çok bağışlayan, çok merhamet edendir”⁴⁵ buyurmuştur. Müfessirler Hz. Ya'kûb'un seher vaktinde yapılan duanın geri çevrilmeyeceğini bildiği için duasını seher vaktine ertelediğini söylemişlerdir.⁴⁶ Hz. Yusuf kuyuya atıldığı zaman seher vakti kendisine Cebrail'in geldiği, Hz. Yusuf'un Cebrail'den kendisi için dua etmesini istediği ve bu dua vesilesiyle huzura kavuştuğu rivayet edilmiştir.⁴⁷

Dua, sûfiler nezdine seher vaktinde yapılması gereken en önemli ibadetler arasında görülmüştür. İbrâhim el-Havvâs (ö. 291/904), kalbin hastalıklardan kurtulup şifa bulması için beş şart saymış, bunları, manasını idrak ederek Kur'an okumak, karnı boş bırakmak, geceleri uyumamak, seher vaktinde Allah'a yalvarmak ve iyi kişilerle beraber olmak şeklinde sıralamıştır.⁴⁸ Bütün bu davranışlar aslında birbiriyle irtibatlıdır. Midenin boş olması uykunun izalesine sebebiyet vermekte ve zihnin daha iyi çalışmasına fırsat tanımaktadır. Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932) Mekke'de kaldığı süre içerisinde Kâbe etrafında seher vakti Allah'a günahlarının affı, halinin düzelmesi, dünyaya olan ilgisinin gitmesi ve Kur'an ezberlemeye Allah'ın kendisini muvaffak kılması için tövbe ettiğini söylemiştir.⁴⁹ Ebû Bekir el-Kettânî (ö. 322/933) şiirlerde arz-ı hâli muhataba ulaştıran elçi olarak tasvir edilen seher yeline atıfta bulunarak onun âşıkların âh ve iniltilerini Allah'a ulaştırdığını bildirmiş, seher vakti gelen bu elçiye ulaşmayı tavsiye etmiştir.⁵⁰

⁴⁴ A.Roger Ekirch, “Segmented Sleep in Preindustrial Societies”, *Sleep* 3/39 (2016), 715.

⁴⁵ Yusuf, 12/98.

⁴⁶ Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'an-ı Kerîm Tefsiri (Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm)*, çev. Bekir Karlıağa - Bedrettin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1991), 8/4135.

⁴⁷ Kadir Özköse, “Numan Efendi'nin İki Risâlesi Çerçevesinde Tasavvufî Görüşleri”, *Kültür Tarihimizde Sivashlı Bir Aile, Sarıhatîpzadeler*, ed. Alim Yıldız (Sivas: Buruciye Yayınları, 2011), 344.

⁴⁸ Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyrî*, thk. Ma'rûf Zerik - Ali Abdülhamid Baltacı (Beirut: Dâru'l-cil, 1990), 411.

⁴⁹ Abdülfettâh Abdullah Bereke, “Hakîm et-Tirmizî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/196.

⁵⁰ Ferîdüddîn Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 515.

Sûfilerin topluluk halinde bulunduğu tekke ve zaviyelerde zaman içerisinde uyulması gereken bir takım kurallar konulmuştur. Bu kurallar maddi unsurları barındırmakla beraber genelde dervişin manevi hayatını canlı tutmaya yönelik olmuştur. Bahsi geçen kurumlara ilk defa ciddi düzenlemeler getiren ve buradaki faaliyetleri belirli kurallara bağlayan sûfi olarak bilinen Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr (ö. 440/1049) müridi Hasan el-Müeddib'e hankahta uyulması gereken kuralları yazdırmıştır. Bu kurallar bedenin ve elbiselerin temiz tutulması, namazın vaktin ilk anında ve cemaatle kılınması, gece namazına önem verilmesi, seher vakti tövbe ve dua edilmesi, sabah güneş doğuncaya kadar Kur'an okunması, akşam ve yatsı namazları arası zikir ve dua ile meşgul olunması, muhtaçlara ilgi gösterilmesi, yemeğin toplu olarak yenilmesi, boş zamanlarda ilim ve virdle meşgul olunması gibi hususları içermektedir.⁵¹ Görüldüğü üzere zikredilen maddeler ağırlıklı olarak dervişin zaman yönetimine yöneliktir. Gündüz yapılması gereken davranışların yanında seher vaktini de içerisine alan gece vaktinin nasıl değerlendirileceğine dair tespitler mevcuttur. Seher vaktinde dua ve istiğfar etmek derviş için ihtiyari bir davranış olmaktan ziyade eğitimini tamamlaması adına zaruriyettir.

İbadetlerin yerine getirilmesi noktasında zahiren uyulması gereken kurallarının yanında sûfiler bâtinen yerine getirilmesi gereken edeplerinin de olduğunu söylemişlerdir. Gazzâlî, *İhyâü ulûmi'd-dîn*'de duanın edebinin onun şerefli bir vakitte yapılması olduğunu söylemiş, bu vakitleri sayarken ramazan ayı, cuma ve arefe gününün yanında seher vaktini de zikretmiştir.⁵² Vaktin kıymeti yapılan ibadete değer katmaktadır. Ahmed Yesevî, *Risâle der Âdâb-ı Tarikat* isimli risâlesinde tarikatın altı sünnetinin oluşunu bildirmiş, bunların cemaatle namaz kılmak, seher vaktinde kalkmak, her daim temiz olmak, abdestli bulunmaya özen göstermek, Allah'ı zikretmek, beş vakit namazın ardından peygamberler, veliler, yöneticiler, aile efradı, öğretmenler için dua etmek olduğunu aktarmıştır.⁵³ Zikredilen maddeler Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr'ın belirlediği kurallara benzer muhteva ve maksatlar içermektedir. Seher vaktinde uyanık olmanın Yesevî düşüncesinde de derviş için bir gereklilik olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

Hız. Peygamber gece vakti yola çıkmayı tavsiye etmiştir.⁵⁴ Âlimler gecedeki kastedilen mananın seher vakti olduğunu söylemişlerdir. Mevlânâ,

⁵¹ Süleyman Uludağ, "Hankah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/43.

⁵² Gazzâlî, *İhyâü ulûmi'd-dîn*, 2/377.

⁵³ Ahmed Yesevî, *Yesevî'nin Fakr-nâmesi ve İki Farsça Risâlesi*, çev. Necdet Tosun - Kemal Eraslan (Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2016), 64.

⁵⁴ "Gece yolculuğunu tercih ediniz. Zira geceleyin yeryüzü dürlür (kolay yol alınır)" Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.), "Cihâd", 64.

zâhirî manada yolculuk etmenin yanında, mânevî olarak sülûk yolunda mesafe kat etmenin de seher vaktinde yola çıkmakla mümkün olacağını: “Seher çağlarında gönül kanını saç yüzüne... Yolunun azığı, zâtî gönül kanıdır, seher çağlarında çektiğin âhtır”⁵⁵ sözleriyle ifade etmiştir. Nasıl ki seher vaktinde dünyâ âleminin yolları varılacak hedefi yakın kılıyorsa, bu vakitte Allah’a dua ve niyazlarla yalvaran dervişin manevi dereceleri kat etmesi de daha hızlı olacaktır. Niyâzî-i Mısrî bu manayı izah ederken şu ifadeleri kullanmıştır:

“Kulluğa bel bağlar isen şâm u seher ağlar isen
Sular gibi çağlar isen tez bulunur ummân sana”⁵⁶

3. Seher Vaktinde Yapılan İbadet ve Tövbe

Kur’an’ı-Kerim’de Hz. Peygamber’e hitaben “Gecenin bir kısmında O’na secde et (akşam ve yatsı namazlarını kıl) ve geceleyin uzun uzadıya O’nu tesbih et (teheccüd namazı kıl)”⁵⁷ buyurulmaktadır. Hz. Peygamber gece ibadetini aksatmamış onunla beraber ashab da bu ibadetleri yerine getirmiştir.⁵⁸ Sûfiler zikredilen âyetlere uyarak geceyi özellikle de seher vaktini dua, ibadet, zikir ve tövbe ile geçirmeyi alışkanlık haline getirmişlerdir. Ahmed b. Âsım el-Antâkî (ö. 239/853), günahahtan kararmış gönüllerin salah ehli ile oturmak, Kur’an okumak, karnı aç tutmak, namaz kılmak ve seher vaktinde niyazda bulunmakla ağaracağını ifade etmiştir.⁵⁹

Sûfilerin seher vaktini değerlendirme şekillerine dair en kapsamlı örnekler tezkirelerde karşımıza çıkmaktadır. *Menâkıbu’l-ârifin* yazarı Ahmed Eflâkî (ö. 761/1360) Mevlânâ’nın soğuk kış günlerinde medresenin damına çıkarak seher vaktine kadar ibadetle meşgul olduğunu, sabah namazını kıldıktan sonra tekrar medreseye döndüğünü nakletmiştir. Eflâkî, Mevlânâ’nın çizmesini çıkardığı zaman seher vaktindeki soğuğun etkisiyle ayak tabanında oluşan çatlaklardan kan geldiğini söylemiştir. Müritlerin onun bu haline üzdüklerini gören Mevlânâ, Resûlullah’ın da bu gibi hallerinin olduğunu söyleyerek Hz. Peygamber’in ibadet anlayışını kendisine örnek edindiğini ifade etmiştir.⁶⁰ Nitekim hadis kaynaklarında şükrü yerine getirmek maksadıyla Hz. Peygamber’in gece ayakları şişene kadar namaz kıldığı nakledilmektedir.⁶¹ Son dönem Mevlevîlerinden Tahirü’l-Mevlevî (ö. 1951) farsça bir şiirinde seher vakti ibadet emenin

⁵⁵ Mevlânâ, *Divân-ı Kebîr*, 7/288 b. 3680.

⁵⁶ Niyâzî-i Mısrî, *Divân*, 7.

⁵⁷ el-İnsân 76/26.

⁵⁸ el-Müzzemmil 73/20.

⁵⁹ Ferîdüddin Attâr, *Tezkiretü’l-evliyâ*, 382.

⁶⁰ Ahmed Eflâkî, *Menâkıbu’l-ârifin (Ariflerin Menkıbeleri)*, çev. Tahsin Yazıcı (İstanbul: Kabcacı Yayıncılık, 2012), 199.

⁶¹ Buhârî, “Teheccüt”, 19 (No.6).

gerekliliğini ifade ederken, seherde öten horozların aslında kişiyi gaflet uykusundan uyandırmak için seslendiğini, akıl sahibi kimselerin bu sese kulak vererek seher vaktinde uyanık olmaya gayret etmeleri gerektiğini söylemiştir.⁶²

Müzzemmil Sûresinde “*Ey örtünüp bürünen! (Resûlüm!) Gece (ya) biraz (uyumanın) dışında kalk (ibadet et); (ya da) yarısında (kalk), ister o (yarısı)ndan biraz eksilt, ister onu (biraz) artır. Kur’an’ı da tertîl ile oku*”⁶³ hitabıyla gece Hz. Peygamber’e gece Kur’an okuması ve Allah’ı zikretmesi emredilmiştir. Sûfiler bu âyet doğrultusunda dervişin günlük yerine getirmesi gereken zikirlerini seher vaktinde yapmasının daha uygun olacağını ifade etmişlerdir.

Halvetî-Şâbânî şeyhi Ömer Fuâdî (ö. 1046/1636) *Bülbüliyye*’sinde tasavvufî hikmetleri kuş temsilleriyle anlatmış, dervişin seyrüsülûk yolculuğunda temsil olarak kuşları kullanmıştır. Eserde konu edilen kuşlardan bir tanesi de gece ehli olan baykuştur. Fuâdî baykuşun dilinden gece inen rahmeti, âşıklar ve sâdıkların gece ehli olduğunu, zikirlerin gece yapıldığını, enbiyâ ve evliyânın bu vakitte muratlarına erdiklerini şu şekilde beyan etmiştir:

“*Gicedür âh ü zârî ’âşıkânun
Gicedür arz-ı hâli sâdıkânun
Gicedür tâlibânun hây u hûyü
Bu hû virür meşâmm-ı câna bûyü
Gice feryâd idüp giryân olurlar
Seherde derd ile handân olurlar
Gicede vâsıl oldı enbiyâ hep
Gicede vâsıl oldı evliyâ hep*”⁶⁴

Seher vakti yapılan ibadetlerin makbul olmasının sebeplerinden birisi de bu amellerin riyadan uzak olmasıdır. Herkesin uykuda olduğu bir zaman diliminde, gözlerden uzak bir noktada yapılan ibadete gösteriş ve rıyanın bulaşma ihtimali düşüktür. Dolayısıyla seher vaktinde yapılan ibadet kişinin niyetinin halis olduğunun da bir göstergesidir.

4. Seher Vaktinde Gelen İlahî İhsanlar

Tasavvuf kültüründe kulun gündüz Allah ile birlikte olduğu zamana muhâdese, gece rabbi ile olduğu zamana ise müsâmere denilmiştir. Bu zaman dilimlerinde derviş Allah’la baş başadır. Hak’tan dervişin gönlüne

⁶² Tahir Olgun, *Çilehâne Mektupları*, haz. Cemal Kurnaz, Gülgün Erişen (Ankara: Akçağ Yayınları, 1995), 35.

⁶³ el-Müzzemmil 73/1-4.

⁶⁴ Ömer Fuâdî, *Bülbüliyye*, haz. İlyas Yazar (Çanakkale: Paradigma Akademi, 2023), 181.

birtakım ilâhî ihсанlar olmakta, kalbi güzelliklerle dolmaktadır. Sûfîler, gece meydana gelen muhabbetin, gündüz zâhir olan dostluktan daha mükemmel olduğunu söylemişlerdir. Mûsâmereye peygamberlerin yaşamış olduğu hallerden örnekler verilmiştir. Allah Teâlâ, Hz. Peygamber’i Mekke’den Kudüs’e ulaştırmış oradan “Kâbe Kavseyn”⁶⁵ makamına yükseltmiştir. Bu mi’rac hadisesi bir gece vakti meydana gelmiştir. Kur’an’ın nüzulü gece vakti olmuştur.⁶⁶ Hz. Mûsâ Medyen’den ailesiyle birlikte ayrıldıktan sonra Tûr dağında Allah ile konuşması yine bir gece vaktine isabet etmektedir.⁶⁷ Çünkü gece dostların yalnız kalma vaktidir. Gündüz ise diğer kullara hizmet etmek için çaba sarf edilir.⁶⁸ Nitekim Müzzemmil Sûresinde gündüzün rızık kazanmak için yoğun çalışma vakti olduğu “Gündüz vakti ise senin için yoğun bir koşuşturma durumu vardır”⁶⁹ âyetiyle ifade edilmiştir. Gece ise ilâhî ihсанlara mazhar olmak için bir fırsat kapısıdır. Ahmed Yesevî, kulun namaz, oruç gibi ibadetlerin yanında seher vaktindeki zikri neticesinde Allah’la yakınlaşıp Cemâlullah’a erişebileceğini şu şekilde ifade etmiştir:

“Oruç tutup namaz kılıp tevbe eyleyen
Seherlerde kalkıp Allah diye kulluk eyleyen
şeyhlerin hizmetini tamam eyleyen
Öyle kullar Hakk cemalini görür imiş”⁷⁰

Sûfîler dostla yalnız kalınan bu zaman diliminde dervişin kalbine ihşân edilen lütufların daha sık geleceğini beyan etmişlerdir. Ebû İşhâk İbrâhîm b. şehriyâr el-Kâzerûnî (ö. 426/1035) seher vaktinde sunulan manevî ikramların lezzetini tadan kimsenin zahiren yeme ve içme ihtiyacı hissetmeyeceğini söylemiştir.⁷¹ Mevlânâ da aynı doğrultuda seher vakti sûfîye gelen lütufların kişinin manevî bakımdan doymasına vesile olacağını ancak bu ikramlardan sadece haramlardan kaçınan kimselerin tat alacağını ifade etmiştir. Mevlânâ bu doğrultuda şeriatın kurallarına uyulmadan tarikatın hakikatına ve mârifete ulaşılamayacağını dile getirmiş, seher vakti sunulan mânevî ikramların bir damlasının bile sûfînin işini altına

⁶⁵ Bu ifade Necm Sûresinin 9. âyetinde geçmektedir. “Öyle ki, iki yay kadar hatta daha yakın oldu.”

⁶⁶ ed-Duhân 44/2-3.

⁶⁷ “Mûsâ bu süreyi doldurup ailesiyle birlikte yolda giderken Tûr tarafında bir ateş gördü; ailesine, ‘Siz bekleyin; ben bir ateş gördüm, belki oradan size bir haber yahut ısınmanız için bir parça ateş getiririm’ dedi.” el-Kasas 28/29. Müfessirler bahsi geçen olayın soğuk, karanlık ve yağmurlu bir gecede meydana geldiği bilgisini aktarmışlardır. İbn Kesir, *Hadislerle Kur’an-ı Kerîm Tefsiri*, 11/6211.

⁶⁸ Yılmaz, “Seher Sırđı”, 14.

⁶⁹ el-Müzzemmil 73/7.

⁷⁰ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, 254.

⁷¹ Ferîdüddîn Attâr, *Tezkiretü’l-evliyâ*, 688.

çevireceğini ifade etmiştir.⁷² Şeyh İbrahim Desûkî (ö. 676/1277) Mevlânâ ile benzer ifadeleri kullanarak seher vaktinde kıyama durup istiğfar eden kişiye Allah'ın yakınlık âlemi küpünden, mânâ âlemi ikramlarından içireceğini bu vesileyle o kimsenin kalbine mânâ güneşinin doğacağını ifade etmiştir.⁷³

Muhyiddin Üftâde (ö. 988/1580) seher vaktinde Hak ile yakınlaşan dervişin halini bülbüle benzetmiştir. Bülbülün nağmelerinin en güzel şekilde duyulduğu zaman dilimi seher vaktidir. Gün içerisindeki diğer ses ve gürültülerin olmadığı, herkesin uykuda olduğu o vakitte yalnız âşıklar uyanıktır. Âşıklık timsali bülbül sevgiliye dair en güzel bestelerini dünya telaşının duyulmadığı seher vaktinde dile getirmektedir. Hak âşıklarının bu vakitteki niyazları bülbülün nağmeleriyle eş değer güzelliكتedir. Üftâde, seher vakti vuslat makamına eren ve kavuşma heyecanı ile dilinden türlü türlü nağmeler döken bülbülün halini şu ifadelerle beyan etmiştir:

*“Seherde bülbülü gördüm geceden
Uçar vuslat makamında yüceden
Açılmış ma'nîler okur heceden
Zihî şûrîde vü biçâre bülbül”*⁷⁴

İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725), seher vakti Allah'ın dünya semasına nüzûlünü haber veren hadîs-i şerif'i işaret ederek bu vakitte inen feyzin daha kuvvetli olacağını söylemiştir. Gecenin tümünde feyzin inmeye devam ettiğini söyleyen Bursevî, gecenin ilk kısmında ve ortasında inen feyzin seher vaktine nazaran daha zayıf olduğunu ifade etmiştir.⁷⁵ O, seher vakti velilere kesilmeksizin inen feyzi bir beytinde şu şekilde ifade etmiştir:

*“Kâne mâ kâne deyip ceffe'l-kalem söyler veli
Feyz-i Hak kesilmez ehline şâm u seher”*⁷⁶

Sûfiye gelen ilâhî füyûzât onun mârifet bilgisini ve Allah'a olan kurbiyetini artırmaya vesile olmaktadır. Zira O, akılla bilinir, kalple tanınır. Aklın ve kalbin idrakinin açık olduğu seher vaktinde uyuyan kişi nefsin hilelerine yenik düşmüş demektir. Ahmed Ziyâedin Gümüshânevî (ö. 1894) nefsin silahının uyku, hapishanesinin de uyanıklık olduğunu belirterek

⁷² Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, 2/10 b. 77-81.

⁷³ Safer el-Muhbbi el-Cerrahi, *İstilahat-ı Sofiyye fî Vatan-ı Asliyye - Tasavvuf Terimleri* (İstanbul: Kırk Kanil, 2013), 341.

⁷⁴ Mehmed Muhyiddin Üftâde, *Dîvan*, haz. Mustafa Bahadroğlu (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2011), 72.

⁷⁵ Muammer Cengiz, “İsmail Hakkı Bursevî’de İbâdetler Metafizigi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 16/3 (2016), 147.

⁷⁶ Nuran Döner, “İsmail Hakkı Bursevî’nin Kitâb-ı Kebîr’i ve Bursevî’de Vâridât Kültürü”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 6/15 (2005), 323.

seher vakti uyanık olan kimselerin veliler sofrasında bulunduğunu ifade etmiştir.⁷⁷ Sezâî-yi Gülşenî (ö. 1151/1738) sûfînin seherde gelen ihsanlarla velâyet makamına erişebileceğini şu şekilde ifade etmiştir:

“*Seherdir matla-ı şems-i hidâyet
Uyan nâlân ü giryân ol seherde
Seherde feth olur bâb-ı velâyet
Uyan nâlân ü giryân ol seherde*”⁷⁸

Abdülmeccid Sivâsî (ö. 1049/1639) Allah’ı hakkıyla bilmenin seher vakti ibadet ve duayla ona yaklaşıp sağlanabileceğini şöyle ifade etmiştir.

“*Hiç tılısm-ı küntü kenze bulmadı kimse fütûh
İçmeyince aşk elinden her seher câm-ı subûh*”⁷⁹

Hız. Peygamber bir hadîs-i şerifte “Rabbin, kuluna en yakın olduğu vakit gecenin son yarısıdır. Eğer o vakitte Allah’ı zikredenlerden olabilirsen ol”⁸⁰ buyurmuştur. Seher vaktinde kulun kalbini zikirle kirlerden arındırması Rabbinin ona en yakın olduğu anda yaratıcısını tanımasını kolaylaştıracaktır. XVI. yüzyıl sûfî şairlerinden Nefes Ambarı Osman Efendi (ö. 1095/1684) seherde meyana gelen bu yakınlaşmadan dolayı kulun kalbinde oluşan mutluluğu ve ona açılan sırları şu şekilde ifade etmiştir:

“*Ziyâlar virdi nûruyla dil ü câna seher zikri
Safâlar bahş idüp vasl itdi Sübhân’a seher zikri
Seherde bülbül-i şûrîdeveş efgâna başlatdı
Gönül mülkini döndürdü gülistâna seher zikri
İrişdi bu haber ilhâm-ı Mevlâ’dan dil ü câna
Ki vâkıf eyledi esrâr-ı sultâna seher zikri*”⁸¹

Kur’ân-ı Kerîm’de “Şunu iyi bilin ki gönüller (ancak) Allah’ı anmakla huzura kavuşur”⁸² ifadesiyle kulun kalbine neşe veren şeyin yaratıcısını zikretmek olduğu beyan buyrulmuştur. Seher vaktine uyanmak ve zikretmek nefse ağır gelen bir uygulamadır ancak nefsin terbiye edenler için bu davranış âyette de ifade edildiği gibi gönüllere bahşedilen bir ihsan ve huzur vesilesidir. Mevlânâ, seher vaktinde uyuyan ve karanlıkta kalan kalpleri karanlığı seven yarasaya, zikirle gönlünü aydılatan kalpleri ise

⁷⁷ Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhanevî, *Câmiu’l-usûl (Veliler ve Tarikatlarda Usûl)*, çev. Rahmi Serin (İstanbul: Pamuk Yayıncılık, 2005), 126.

⁷⁸ Hasan Sezâyî-i Gülşenî, *Dîvân*, haz. Ali Rıza Özuygun (İstanbul: Buhara Yayınları, 2019), 170.

⁷⁹ Alper Ay, *Abdülmeccid Sivâsî Dîvanı* (Sivas: Sivas Belediyesi Yayınları, 2017), 124.

⁸⁰ Tirmizî, “Deavât”, 127 (No.3579).

⁸¹ Fatih Köksal, *Kayserili Divan Şairleri* (Kayseri: Geçit Yayınları, 1998), 81.

⁸² er-Ra’d 13/28.

seher kuşlarına benzetmiş ve “Yarasa karanlıkta, karanlıkların sevdasıyla oynayıp duruyor, güneşi seven kuşlarsa seher çağından kuşluk zamanına dek raks ediyor”⁸³ ifadelerini kullanmıştır.⁸⁴ Aynı bağlamda Âşık Yunus’un seher vaktindeki zikrin lezzetine dair sözleri ise şöyledir:

“*Bu bir yoldur katı ince
Lâyıktır kocaya gence
Yeter Yunus’a eğlence
Seher vaktinde zikrullah
Bahar vaktinde zikrullah*”⁸⁵

Âşık için sevgiliden gelen ister vefa ister cefa olsun sevinç kaynağıdır. Sevgiliyle baş başa kalmak ondan bir şeyler talep etmek âşığın gönlü için mutluluk vesilesidir. Bu düşünce çerçevesinde seher vaktinde dervişin Hakk’a olan niyazının sûfi nezdindeki kıymetini beyan ederken Abdülmecid Sivâsî şu ifadeleri kullanmıştır:

“*Bâğ-ı gamda bülbül-i gülzârdır eğlencemiz
Âşıkız vakt-i seherde zârdır eğlencemiz*”⁸⁶

Âşığın gayesi mâşûğun kalbine ulaşarak meramını dile getirmektir. Bu çerçevede sûfiler müminin, gecenin ve Kur’an’ın kalbi olmak üzere üç türlü kalpten bahsetmişlerdir. Bu üç kalbin birleştiği noktada kulun isteklerinin geri çevrilmeyeceği beyan edilmiştir.⁸⁷ Bahsi geçen kalplerden Kur’an’ın kalbi Yâsin Sûresi, gecenin kalbi ise seher vaktidir. Mehmet Zahit Kotku (ö. 1980) bu üç kalbi birleşmesini seher vaktinde kılınacak olan namazda Yâsin Sûresini okumak olarak tarif etmiştir.⁸⁸

Sonuç

Sûfiler vakti değerlendirme noktasında olukça hassas davranmışlar, bu noktada kendilerine âyet ve hadislerden referans noktaları almışlardır. Kur’an-ı Kerim ve hadislerde bazı vakitlerin diğer zamanlardan daha kıymetli olduğuna, bu vakitlerde yapılan ibadetlerin makbul, duaların

⁸³ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, 1/172 b. 1618.

⁸⁴ Zikrin nûrundan mahrum olan insanların gece uçan yarasaya benzetilmesi tasavvuf metinlerinde dönemler içerisinde kullanılan bir benzetmedir. 19. Yüzyılda bu kullanıma bir örnek olması açısından bk. Yakup Pekdoğru, *Mustafa Vahyi Efendi ve Tasavvufî Görüşleri* (Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2024), 63.

⁸⁵ Tatcı, *Âşık Yunus*, 151.

⁸⁶ Ay, *Divan*, 144.

⁸⁷ “Hâce Ali Râmîtenî buyurdular ki: Üç kalbin birleştiği yerde, mü’min kulun işi hâsil olur: Kur’an’ın kalbi (Yâsîn), mü’min kulun kalbi ve gecenin kalbi.” Muhammed Pârsâ, *Şâh-ı Nakşibend Hazretlerinin Sohbetleri*, çev. Necdet Tosun (İstanbul: Erkam Yayınları, 2017), 52.

⁸⁸ Metin Erkaya, *Hadis-i Şeriflerle Peygamber Efendimiz (S.A.S.) Hazretleri’nin Şemâil Ahlak ve İtiyatları* (İstanbul: Seha Neşriyat, 1993), 107.

müstecab olduğuna dair işaretler vardır. Bahsi geçen zaman dilimlerinin bir kısmını gece içerisinde barındırmaktadır. Allah Teâlâ gece ve gündüzü birbirinden farklı yaratmış, geceye onu gündüzden farklı kılan bazı hususiyetler yüklemiştir. Gecenin son üçte birlik diliminde bulunan seher vakti geceye kıymet katan unsurlardan bir tanesidir. Âyet ve hadislerde seher vaktini değerlendirenlerin Allah'a yaklaşmak adına hızlı mesafe kat edeceği, bu zamanda yapılan duaların kabul olacağı beyan edilmiştir.

Allah Teâlâ amel ve ibadet noktasında insanın gündüz yapması gereken çeşitli eylemleri istemesinin yanında geceye dair de bazı sorumluluklar yüklemiştir. İnsan gündüz yapması gereken sorumluluklarına karşı hassasiyet gösterirken ömrünün yarısına tekabül eden gece vaktini genelde sadece uykuyla geçirerek ziyan etmektedir. Müslümanın yaşayış tarzına uygun olan eylem hem gündüzün hem de gecenin sorumluluklarını yerine getirmektedir. Tasavvuf ehli mânevî pazarın gece kurulduğuna dikkat çekerek bu pazardan mahrum kalmamayı geceyi ibadetle geçirmeyi tavsiye etmişlerdir. Gecenin bir bölümünde uyanık olmanın ve tamamını uykuyla geçirmemenin insan fitratına daha uygun olduğu bilimsel araştırmalarla da kanıtlanmış bir gerçektir.

Kur'an'da gecenin insanın dinlenmesi için yaratıldığı ifade dilmıştır. Sûfiler bu dinlenmenin hem bedenen hem de ruhen olduğuna dikkat çekmişlerdir. Bedenin dinlenmesi uykuyla olurken ruhun dinlenmesi seherde yapılan zikir, dua ve ibadetlerle olmaktadır. Seher vakti yapılan ibadetlerin riyadan uzak olması işlenen ameldeki ihlasın ve yapılan ibadetten ruhun alacağı lezzetin artmasına vesile olmaktadır.

Seher vaktinde uyanarak Allah'a ibadet ve niyazda bulunmak aynı zamanda nefse karşı koyuşun bir sembolü, gecenin karanlığını gönül aydınlığıyla dağıtma çabasıdır. Sûfiler dervişin nefsiyle girmiş olduğu mücadelede seher vaktini bir avantaj olarak görmüşlerdir. Zira bu vakit, Allah'ın dünya semasına nüzul ettiği ve kuluna en yakın olduğu zaman olarak tanımlanmıştır. Seher vakti geri çevrilmeyen dualarla kuşanan derviş nefesine galip gelme noktasında mesafe kat etmektedir.

İnsanoğlunun her daim karşısında hazır bulunan nimetlerin şükürünü eda etme noktasında aciz kaldığı bir gerçektir. Her gece mağfiret ve icabet zamanı olarak sunulan seher vakti de hakkıyla değerlendirilemeyen bu nimetler arasındadır. Sûfiler insanın ömür sermayesini yok yere harcamaması, her gün sunulan ikramları geri çevirmemesi adına seher vaktine dikkat çekerek farkındalık oluşturmuşlardır.

Seher vaktine dair tasavvuf alanında daha önce yapılan çalışmaların genelde belli bir şahsın, özellikle de sûfi bir şairin şiirleri etrafında şekillenmiş olduğu görülmektedir. Seher vaktini genel itibariyle ele alan çalışmalar ise süreli yayınlar içerisinde, yazım kurallarının el verdiği ölçüde

kısa yazılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamızda seher vakti âyet ve hadisler doğrultusunda ilk dönemden itibaren günümüze kadar gelen sûfîlerin düşünceleri çerçevesine örneklerle izah edilmeye gayret edilmiştir. Sunulan bu örneklerin haricinde gerek divan edebiyatında gerekse halk türkülerinde seher vaktine dair çeşitli motifler ve izahatlar yer almaktadır. Bu veriler makalemizin kapsamına dâhil edilmemiştir. Bahsi geçen alanlara dair çalışmaların sayıca azlığı göz önünde bulundurulduğunda seher vaktine dair çalışmaların araştırmacıların ilgisine açık olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Yesevî, Ahmed. *Dîvân-ı Hikmet*. haz. Hayati Bice. Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- Yesevî, Ahmed. *Yesevî'nin Fakr-nâmesi ve İki Farsça Risâlesi*. çev. Necdet Tosun - Kemal Eraslan. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2016.
- Ay, Alper. *Abülmecid Sivâsî Divanı*. Sivas: Sivas Belediyesi Yayınları, 2017.
- Ay, Alper. *Dîvân-ı Hikmet'te Manevî Ayet İktibasları*. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2020.
- Bereke, Abdülfettâh Abdullah. "Hakîm et-Tirmizî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/196-199. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Boyce, Niall. "Have we lost sleep? A reconsideration of segmented sleep in early modern England". *Medical History* 2/67 (2023), 91-108.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi 'u's-ş-şahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422.
- Buyrukçu, Ramazan. "İbn Cemâ'a'nın Eğitimle İlgili Görüşlerine Pedagojik Yaklaşımlar". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (1997), 247-260.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: OTTO Yayınları, 2014.
- Cengiz, Muammer. "İsmail Hakkı Bursevî'de İbâdetler Metafizigi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 16/3 (2016), 127-159.
- Ceviz, Nurettin. "Kahvenin İslâm Dünyasına Girişi ve Arap Edebiyatında Ele Alınışı". *EKEV Akademi Dergisi* 8/18 (2004), 343-356.
- Çinar, Fatih. "Habîb-i Karamânî ve Tasavvufî Düşüncesi". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2018), 147-173.
- Demiray, Gökçe. "Sufî Meclislerinden Kahvehanelere". *Tüm Zamanların Hatırına Sarayda Bir Fincan Kahve*. 65-79. İstanbul: 2011.
- Döner, Nuran. "İsmail Hakkı Bursevî'nin Kitâb-ı Kebîr'i ve Bursevî'de Vâridât Kültürü". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 6/15 (2005), 311-334.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Eflâkî, Ahmed. *Menâkıbu'l-ârifîn (Ariflerin Menkıbeleri)*. çev. Tahsin Yazıcı. İstanbul: Kabcacı Yayıncılık, 2012.
- Ekirch, A.Roger. "Segmented Sleep in Preindustrial Societies". *Sleep* 3/39 (2016), 715-716.
- Eraslan, Kemal. "Ahmed Yesevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/159-161. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Erkaya, Metin. *Hadis-i Şeriflerle Peygamber Efendimiz (S.A.S.) Hazretleri'nin Şemâil Ahlak ve İtiyatları*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1993.
- Ertok, Hakan. "Seher ve İmsak Vaktinin Tıp Bilimi Açısından Önemi". *Kitap ve Hikmet* 10 (2015), 16-17.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı. *Marifetname*. İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1974.
- Ferîdüddîn Attâr. *Tezkiretü'l-evliyâ (Evliya Tezkireleri)*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2007.

Fuâdî, Ömer. *Bülbüliyye*. haz. İlyas Yazar. Çanakkale: Paradigma Akademi, 2023.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İhyâü ulûmi'd-dîn*. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2011.

Güftâ, Hüseyin. "Divan Şiirinde Vakt-i Seher". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/15 (2010), 93-137.

Gümüshanevî, Ahmed Ziyâüddîn. *Câmiu'l-usûl (Veliler ve Tarikatlarda Usûl)*. çev. Rahmi Serin. İstanbul: Pamuk Yayıncılık, 2005.

Güven, Mustafa Salim. "Şâzeliyye". *Türkiyede Tarikatlar Tarih Ve Kültür*. ed. Semih Ceyhan. İstanbul: İsam, 2022.

Hulûsî-i Dârendevî, Osman. *Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî*. haz. Mehmet Akkuş - Ali Yılmaz. Ankara: Nasihat Yayınları, 2022.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *Hadislerle Kur'an-ı Kerîm Tefsiri (Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm)*. çev. Bekir Karlıağa - Bedrettin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1991.

Karaman, Hayreddin v.dğr. *Kur'an Yolu*. Ankara: DİB Yayınları, 8. Basım, 2020.

Köksal, Fatih. *Kayserili Divan Şairleri*. Kayseri: Geçit Yayınları, 1998.

Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin. *er-Risâletü'l-Kuşeyrî*. thk. Ma'rûf Zerîk - Ali Abdülhamid Baltacı. Beyrut: Dâru'l-cil, 1990.

Mevlânâ, Celâleddîn-i Rûmî. *Dîvân-ı Kebîr*. haz. Abdülbâki Gölpınarlı. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.

Muhammed Pârsâ. *Şâh-ı Nakşibend Hazretlerinin Sohbetleri*. çev. Necdet Tosun. İstanbul: Erkam Yayınları, 2017.

Niyâzî-i Mısırî. *Dîvân*. haz. Kenan Erdoğan. Ankara: Akçağ Yayınları, 1998.

Olgun, Tahir. *Çilehâne Mektupları*. haz. Cemal Kurnaz - Gülgün Erişen. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.

Ozak, Muzaffer. *Aşkî Divanı (Ziyetü'l-kulüb'un sonunda)*. İstanbul: Salah Bilici Kitabevi Yayınları, ts.

Özel, Ahmet Murat. "Şâzeli". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/385-387. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Özköse, Kadir. "Numan Efendi'nin İki Risâlesi Çerçevesinde Tasavvufî Görüşleri". *Kültür Tarihimizde Sivash Bir Aile, Sarıhatıpzadeler*. ed. Alim Yıldız. 331-352. Sivas: Buruciye Yayınları, 2011.

Pekdoğru, Yakup. *Mustafa Vahyî Efendi ve Tasavvufî Görüşleri*. Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2024.

Râgıb el-İsfahânî. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Seyyid Keylânî. Beyrut: Dâru'l-Marifet, ts.

Safer el-Muhbbi el-Cerrahi. *İstilahat-ı Sofiyye fî Vatan-ı Asliyye - Tasavvuf Terimleri*. İstanbul: Kırk Kanil, 2013.

Seccâdî, Seyyid Cafer. *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü (Ferheng-i Istilahat ve Tabirat-ı İrfani)*. çev. Hakkı Uygur. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.

Sezâyî-i Gülşenî, Hasan. *Dîvân*. haz. Ali Rıza Özüygun. İstanbul: Buhara Yayınları, 2019.

Sühreverdî, Ebü'n-Necîb Ziyâüddîn. *Âdâbü'l-mürîdîn (Dervîşin El Kitabı)*. çev. Süleyman Gökbulut. İzmir: Mevlânâ Düşüncesi Araştırmaları Derneği, 2010.

Şentürk, Ahmet Atillâ. *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*. 6 Cilt. İstanbul: Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları Merkezi, 2016.

Şimşek, Selami. *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.

Tatçı, Mustafa. *Aşık Yûnus*. İstanbul: H Yayınları, 2008.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî. *el-Câmi 'u's-sahîh*. thk. Ahmed Muhammed Şakir v.dğr. Mısır: Matbaatu Mustafa el-Babi el-Halebi, 1975.

Uludağ, Süleyman. "Hankah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/42-43. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997.

Üftâde, Mehmed Muhyiddin. *Divan*. haz. Mustafa Bahadıroğlu. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2011.

Yazar, İlyas. "Ahmet Yesevî'de 'Seher Vakti' Bağlamında Zamana Bakış". *Akademide Nezaket Üslûbu Prof. Dr. İlhan Genç Armağanı*. 249-262. b.y.: Paradigma Akademi, 2022.

Yılmaz, Hasan Kamil. *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Yayınları, 35. Basım, 2023.

Yılmaz, Hasan Kamil. "Seher Sırrı". *Altınoluk Dergisi* 193 (2002), 13-14.

